

Přístupy ke zkoumání jazykové variace a česká jazyková situace¹

Approaches to linguistic variation and the Czech linguistic situation

This paper reviews the possibilities of analysis of linguistic variation in Czech. First, we focused on dialectology and variationist sociolinguistics as two disciplines which look at language variation from the perspective of language production. We argue that traditional dialectology is oriented towards the in-breadth description of language variation and it offers a convenient method to register differential features, especially lexical items and items which are in decline. On the other hand, variationist sociolinguistics aims for an in-depth analysis. It is concerned primarily with the phonological and grammatical variation and tries to explain it on the basis of its relation to the social stratification in the given society (community). Perceptual dialectology and the research on language attitudes analyze language variation from the perspective of both language perception and its evaluation. They are based on the idea that our linguistic behaviour is co-determined by our subjective perception of the language use. We argue that for a better understanding of the Czech linguistic situation, we need to utilize findings from all of these disciplines.

Key words: attitudes to language, dialectology, linguistic methodology, perceptual dialectology, variationist sociolinguistics

Klíčová slova: postoje k jazyku, dialektologie, lingvistická metodologie, percepční dialektologie, variační sociolingvistika

V tomto článku se zamyslíme nad tím, jakým způsobem můžeme popisovat jazykovou variaci. Jazykovou variací rozumíme jev, kdy vedle sebe na určitém území, v určitém společenství, nebo dokonce v jazyce jednoho jedince existuje více prostředků pro vyjádření stejného významu, přičemž tyto prostředky mohou být z nejrůznějších jazykových rovin (fonetické, fonologické, morfologické, syntaktické či lexikální). Jednotlivé přístupy k popisu jazykové variace se na danou problematiku dívají z různých perspektiv a zajímají je odlišné věci. Naším cílem je zde identifikovat výhody a nevýhody jednotlivých přístupů pro analýzu jazykové variace.

Jednotlivé přístupy je vhodné rozdělit na dvě skupiny. První se primárně zaměřují na produkční stránku jazykové variace, tedy obecně na to, že určití mluvčí

¹ Tato studie vznikla v rámci projektu GAČR 13-12973P *Sociolingvistická analýza užívání protického /v/ v Čechách*.

v určitých situacích používají určité prostředky. Sem řadíme tradiční dialektologii a variační sociolingvistiku. Do druhé skupiny spadají přístupy orientované především na percepční aspekty variace. Cílem těchto přístupů je – obecně řečeno – popisovat, jakým způsobem určití mluvčí hodnotí užití určitých prostředků v určitých situacích. Do této skupiny řadíme na jedné straně empirický výzkum postojů k jazyku, na druhé straně pak percepční dialektologii.

Produkčně orientované přístupy k jazykové variaci

Poznátky, jež máme o tom, jak se užívá jazyk na nejrůznějších místech České republiky, jsou založeny zejména na četných výzkumech tradiční *dialektologie*. Česká dialektologie je disciplínou s dlouholetou tradicí, která výrazně přispěla k poznání regionální stratifikace češtiny na českém, moravském a slezském území a jež rovněž poskytovala a poskytuje cenný materiál pro poznání historického vývoje českého jazyka.

Hlavním cílem dialektologie je popsat rozrůzněnost užívání češtiny z hlediska územního. Dialektologie tak usiluje o poznání a zachycení regionálních rozdílů v používaných prostředcích (lexikálních, fonologických, gramatických). Výsledkem dialektologického zkoumání může být například mapa, která ukazuje, kde se užívá jaká varianta, anebo dokonce celý atlas (pro češtinu existuje šestisvazkový *Český jazykový atlas*, viz Balhar et al., 1992, 1997, 1997, 2002, 2005, 2011). Pro označení hranic mezi oblastmi, v nichž se užívání daného jazykového prostředku liší, se užívají tzv. *izoglosy*. Jiným typem výsledku je slovník zachycující slovní zásobu určité oblasti (např. Sochová, 2001; Bachmannová, 1998).

Z toho důvodu, že se dialektologie snaží primárně popsat jazykové diference, byla hlavním předmětem jejich zájmu mluva starších generací, v níž jsou nejlépe zachovány původní prostředky (srov. zde Trudgillův a Chambersův termín *NORM*, tj. *nonmobile older rural males*; Chambers – Trudgill, 2004, s. 29). To bylo dáno nivelizací nářečí, tedy jejich splýváním s jazykem okolních oblastí – mladší mluvčí často řadu původních nářečních prostředků neužívali, anebo dokonce ani neznali. Jinými slovy, dialektologická práce byla do značné míry motivována a usměrňována mizením mnoha prostředků z běžného užívání, a tedy nutností tyto prostředky zaznamenat. Tento aspekt přístupu tradiční dialektologie dobře ilustruje Václav Vážný (1955). Ve svém programovém textu mluví o tom, že „nářečí mizejí a [...] je třeba co nejrychleji přistoupit ke sbírání materiálu a poměrně co nejdříve sběr ukončit“ (s. 169); uvádí se tu, že bývá vhodnější využívat jako informátory ženy, protože „je nesporné, že často uchovávají si lépe domácí nářečí než muži, zvláště pokud jsou odkázány na život ve své obci, v rodině, v zemědělství a p.“ (s. 170); rovněž se zde dočteme, že „lidé příliš mladí představují zase zpravidla zmírněnou formu

nářečí, přizpůsobenou typu obecné řeči, mívají snahu po novotaření a bývají pod vlivem škol“, což je důvodem, proč je není vhodné do výzkumu začleňovat. Zároveň Vážný v citovaném článku vyzdvihuje úspěchy dialektologické práce, když oceňuje, „kolik neznámých místních výrazů [české a slovenské anketní průzkumy] uchránily před zapomněním anebo ukázaly ještě na existenci nebo aspoň na dožívání slov, o nichž se soudilo, že již z živé řeči našeho lidu vymizela“ (Vážný, 1955, s. 164–165).

Erbovním příkladem českého dialektologického výzkumu je nepochybně *Český jazykový atlas* – monumentální dílo, u něhož jen samotný sběr materiálu trval 12 let. Atlas zachycuje „tři nářeční vrstvy“ (viz Balhar et al., 1992, 13–22). První vrstvu představuje mluva staré venkovské generace (65–75 let a výše, příslušníci starousedlé vrstvy zemědělského obyvatelstva), zkoumaná prostřednictvím vysoce strukturovaných rozhovorů v letech 1964–1972. Druhou vrstvu tvoří mluva staré městské generace (především mluvčí z „dělnické a řemeslnické vrstvy“) a třetí vrstvu pak mluva mladé městské generace (14–15letí žáci základních škol), které byly obě zkoumány v letech 1973–1976. V případě staré generace se v obou případech pracovalo v každém výzkumném místě s 3–5 základními informátory a s informátory doplňkovými. V případě mladé generace pracovali explorátoři s malými skupinkami o 2–4 členech, v nichž se vystřídal asi 10–15 zkoumaných jedinců.

Již způsob výběru respondentů velmi dobře ilustruje zájmy dialektologie vymezené výše. *Český jazykový atlas* nám poskytuje přehled toho, jak byly v době sběru dat regionálně rozšířeny varianty vybraných proměnných. To je věc cenná a poskytuje nám mimo jiné důležitou oporu pro historický vývoj češtiny jako takové. Atlas je tak jedinečným zdrojem, díky němuž máme velmi solidní představu o tom, jak vypadal starší stav nářečí.

Vedle *Českého jazykového atlasu* česká dialektologie disponuje i řadou nářečních slovníků, zachycujících slovní zásobu na různých územích, a v současnosti se v Ústavu pro jazyk český připravuje *Slovník nářečí českého jazyka* (Bachmannová, 2013, s. 173). I v oblasti slovní zásoby je dialektologický přístup založen primárně diferenčně – nářeční slovníky obsahují zejména lexikální jednotky, které jsou specifické pro danou oblast, a to buď z hlediska toho, že se nepoužívají v interdialektu či ve spisovné češtině, anebo že se používají v (alespoň částečně) odlišném významu.

Odlišný přístup k jazykové variaci zastává v a r i a č n í s o c i o l i n g v i s t i k a, jež vznikla v 60. letech 20. století jako kritická reakce na dialektologický přístup, přestože oba přístupy nejsou v pravém slova smyslu protikladné, ale mohou se účelně doplňovat (srov. už Utěšený, 1967). Stejně jako v dialektologii je výzkum v rámci variační sociolingvistiky založen na empirických datech, konkrétně na terénním výzkumu, přičemž data jsou sbírána obvykle prostřednictvím

rozhovorů, anebo tzv. zúčastněným pozorováním (badatel se stane součástí společnosti a data zaznamenává z pozice jeho člena). Základní rozdíl mezi těmito disciplínami však tkví v několika skutečnostech. Zprvce se variační sociolinguvistika zajímá o to, jak se jazyk jedince situačně proměňuje, jak jedinec užívá více variant téhož prostředku (tzv. intrapersonální či stylová variace). William Labov (1972, s. 29) tvrdí, že „neexistuje mluvčí, který by užíval jen jeden jazykový styl“. Podle této představy každý mluvčí disponuje určitou sadou variant v rámci určitých proměnných a na tomto základě provádí tzv. stylové posuny, které jsou podmíněné různými faktory (např. změna tématu, změna účastníků komunikace, širší sociální kontext atd.). Zadruhé tato disciplína reflektuje, jak je užívání jednotlivých variant podmíněno sociálními faktory – lidé se vzájemně liší v tom, jak užívají jednotlivé varianty na základě své příslušnosti k různým sociálním kategoriím (tzv. interpersonální či sociální variace). Jinými slovy, jedná se o kovariaci jazykových a sociálních proměnných. Nejčastěji užívanými sociálními proměnnými ve variační sociolinguvistice jsou věk, sociální třída (respektive status či společenské postavení), etnicita, pohlaví (respektive gender²), sociální síť a region, v poslední době lze pak pozorovat příklon k tzv. lokálním kategoriím (tj. kategoriím, které jsou lokálně významné, například pozice v rámci daného společenství, srov. např. Eckert, 2000). Zařetí je variacionistický přístup k jazykové variaci důsledně kvantitativní (užívání různých variant je popisováno, případně i vysvětlováno pomocí statistických metod). A začtvrté, variační sociolinguvistika předpokládá, že variace je systematická, tj. že užívání variant je určitým způsobem pravidelné – tedy že se nejedná o nahodilé kolísání (tzv. volnou variaci).

Další zásadní věcí, s níž variační sociolinguvistika přišla, byla představa, že proces jazykové změny lze zkoumat i synchronně – na základě srovnání, jak jsou užívány jazykové proměnné v různých skupinách populace. Nejjednodušší způsob zkoumání trajektorie jazykové změny představuje srovnání různých věkových skupin. V souvislosti s takovými srovnáními bývá zmiňována tzv. hypotéza dobového zakotvení (angl. *apparent time hypothesis*), podle níž můžeme lidi určitého věku považovat za reprezentanty určitých dob. Podle této hypotézy například řeč cca 70letých jedinců nahrávaných kolem roku 1965 pro *Český jazykový atlas* reprezentuje řeč 20letých zhruba kolem roku 1915. Pokud tak máme data o jazykovém užívání alespoň od dvou odlišných věkových skupin, můžeme na základě toho usuzovat o trajektorii probíhající změny. Jazykovou změnu lze zkoumat i na základě jiných sociálních proměnných, než je věk, například na základě sociální třídy (viz např. Labov, 2001).

² O rozdílu mezi pojmy pohlaví a gender v sociolinguvistice viz knihu Lesley Milroyové a Matthewa Gordona (Milroyová – Gordon, 2012, s. 106–113).

Variacionistické výzkumy českého materiálu jsou dosud velmi sporé. Určité náznaky využití jejich metod můžeme vidět na výzkumech městské mluvy, které byly zahájeny na počátku 60. let 20. století. Tyto výzkumy měly doplňovat a rozvíjet dosavadní dialektologické poznatky z venkovských oblastí. Záhy se však zjistilo, že v nich není možné využít stejnou metodologii. Tento problém popisuje například Jančák (1964, s. 173), když píše, že „téměř všichni pracovníci shodně zjistili, že snad už ani jeden nářeční znak není v běžné městské mluvě důsledný. [...] Materiál přitom musí být natolik rozsáhlý, aby umožňoval objektivně posoudit, co je jenom nahodilé a co má v mluvě daného města větší význam. Rovněž je důležité sledovat stylové rozpětí mluvy.“ Badatelé tak byli konfrontováni s viditelnější a rozsáhlejší variací než na venkově, tedy v hustých a uzavřených sociálních sítích, které se obvykle vyznačují mnohem homogennějším (i když nikoliv zcela homogenním) jazykovým chováním svých členů (Milroy, 1987). Jančák sám uvádí, že k tomuto problému přistupovali různí badatelé různě – někteří zkoumali starousedlíky (byli-li k dispozici), jiní naopak mládež, u jejíhož jazyka předpokládali, že představuje budoucí podobu městské mluvy, další se museli potýkat s velkou mírou přistěhovalců (např. v Havířově) apod.

Od předchozích venkovských průzkumů se výzkumy běžné mluvy odlišovaly především kvantitativním uchopováním dat a někteří autoři se rovněž snažili zohledňovat některé sociální faktory, u nichž bylo možné předpokládat, že variaci ovlivňují. Krčmová (1974) při analýze užívání protetického *v-* v Brně například rozlišuje mluvčí z hlediska generačního (nejstarší mluvčí, mluvčí produktivního věku a nejmladší generace), ale u nejmladší generace rozlišuje i zapojení do určité „sociální sítě“ (i když přímo tento termín se zde nepoužívá) v rámci Brna (mluvčí jsou rozděleni do tří kategorií: a) děti narozené v Brně a žijící v centru města; b) děti narozené v Brně a žijící v zemědělských předměstích města; c) děti ze zemědělských obcí v bezprostředním okolí města). Z hlediska českého lingvistického prostředí jsou pak metodologicky průkopnické mimo jiné práce Pavla Jančáka (1974) a Jany Jančákové (1974). Klíčové je především to, že je materiál analyzován důsledně kvantitativně (prostřednictvím deskriptivní statistiky) a je jasně specifikován vzorek, z něhož pochází analyzovaná data. Tyto výzkumy jsou zásadní už jenom proto, že je možné na ně díky tomu, jak jsou zpracovány, i po letech navazovat a dívat se na dílčí posuny v užívání zkoumaných proměnných (což je cenné zejména jako zdroj pro zkoumání vývoje obecné češtiny v posledních 40 letech). U Jančákové je tento přístup o to cennější, že zde není zkoumána městská mluva, ale mluva v „nevelké obci“ Bukovany na Příbramsku (tato studie tak dobře ukazuje, že i v malém řečovém společenství existuje jazyková variabilita).

V souvislosti s městskou mluvou narazíme i na explicitní zmínění stylové variace. Upozorňuje na ni například Jančák (1982, s. 216), když rozlišuje mezi „mluveným jazykem každodenního styku v neoficiálních situacích“ a „lepši

řeči“. Výraznou změnu oproti metodám tradiční dialektologie pak představují knihy Bohumíra Dejmka o mluvě v Hradci Králové (Dejmek, 1981, 1987). Lze říci, že přístup k popisu jazykové variace v těchto pracích se tomu tradičnímu dialektologickému podobá již velmi málo, protože se zde užívání jazyka rozebírá ve vztahu s různými sociálními faktory, jako jsou věk a zaměstnání, ale i s faktory stylovými.

Velice zajímavou prací založenou na metodologii variační sociolingvistiky je výzkum Jamese Wilsona týkající se jazykové akomodace Moravanů v Praze (Wilson, 2010; srov. recenze Chromého, 2011, a Kříže, 2013). Wilson zde analyzuje, jakým způsobem se proměňuje řeč Moravanů, kteří delší dobu pobývají v Praze, a snaží se identifikovat faktory, které ovlivňují jejich jazykové přibližování k obecné češtině, přičemž dochází k tomu, že nejvýznamnějším z těchto faktorů je míra integrace mluvčího v Praze.

Na závěr tohoto oddílu se zamysleme nad tím, jaký je vztah dialektologického a variacionistického výzkumu a co z toho můžeme vyvodit pro češtinu. Již jsme zmínili, že tyto přístupy nejsou v přímém protikladu a je možné je kombinovat, a to i přesto, že jejich cíle jsou rozdílné. Předně, dialektologie nám poskytuje základní poznatky o regionální diferenciaci jazyka na českém území, což je pro uplatnění metod variační sociolingvistiky klíčové. Mohli bychom říci, že dialektologie popisuje užívání jazyka spíše „do šířky“, snaží se o zmapování regionálních diferencí, usiluje o zjištění, nakolik různě se mluví na různých místech. Variační sociolingvistika oproti tomu popisuje užívání jazyka „do hloubky“, jejím cílem není ani tak obecnější srovnatelnost jednotlivých území, ale spíše precizní popis a snaha o sociální explanaci užívání variant určitých proměnných na určitém konkrétním místě. Důležité je rovněž uvést, že variační sociolingvistika víceméně opomíjí variaci ve slovní zásobě, a to proto, že její metodologie není na popis tohoto typu variace vhodná (srov. Romaine, 1984). Rozdíly ve slovní zásobě jsou naopak zásadní pro dialektologický výzkum – tři z pěti dílů *Českého jazykového atlasu* jsou ostatně věnovány výhradně lexiku.

Naopak dialektologie se nevěnuje nekategoriálnímu užívání různých fonologických či gramatických prostředků, tedy tomu, že užívání určitých variant variuje v rámci určitého regionu či mluvčího. Očividným příkladem může být protetické *v-*, které se používá jen někdy (např. Pražan říká běžně *von, vona, vod*, méně už *vobdobí, vočividně* a jen zcela omezeně *volympiáda, vovladač* apod.). Pokud bychom uplatnili variacionistickou metodu, mohli bychom zjistit, jaké faktory toto užívání ovlivňují. Navíc bychom mohli při srovnání s Jančákovým výzkumem (Jančák, 1974) v základních obrysech zjistit, zda se užívání protetického *v-* nějak proměňuje, zda například *v-* ustupuje apod. Další proměnnou může být třeba diftongizace *y > ej*, která patrně funguje kategoriálně v koncovkách, ale nikoliv v předponách či v kořenech slov. Podobně zajímavé může být i užívání tvarů *bych* a *bysem*, které rovněž variuje. Podobných proměnných

bychom našli řadu. Variacionistický výzkum by tak mohl v určitých rysech rozvinout a doplnit dosavadní dialektologické poznatky o tom, jak se na českém území mluví.

Percepčně orientované přístupy k jazykové variaci

V české lingvistice se zhruba od 70. let 20. století mluví o potřebě doplnit zkoumání toho, jak se užívají jednotlivé varianty, informacemi o tom, jak tyto varianty hodnotí mluvčí, tedy informacemi o postojích k jazyku (srov. např. Daneš, 1979). S postoji k jazyku se však operovalo primárně v souvislosti se spisovnou češtinou (srov. Uličný, 1995), nikoliv obecně s jakýmkoliv výskytem více variant (například interdialektické a nářeční) a hlavně, postoje k jazyku byly deklarovány spíše na základě introspekce než empirického výzkumu. Přitom je zjevné, že pro vysvětlení toho, jak mluvčí užívají jednotlivé varianty, je otázka postojů klíčová. Můžeme předpokládat, že užívání jazyka je spoluurčováno tím, jak mluvčí hodnotí jednotlivé varianty, které má k dispozici.

V ý z k u m p o s t o j ů k j a z y k u (Bradac et al., 2001; Garrett, 2010; Albarracín et al., 2005) je relativně heterogenní, a to zejména co se týče používaných technik zkoumání. Postoje lze zkoumat přímo prostřednictvím dotazníků či strukturovaných rozhovorů, anebo je můžeme nepřímou vysuzovat na základě zúčastněného pozorování, jako je tomu v etnografii. Metodou přímo určenou pro zkoumání postojů k jazyku je technika spojených masek (Lambert, 1967; v češtině o této technice Chromý, 2009). Výzkum postojů se může zaměřovat jak přímo na hodnocení určitých variant anebo celých variet, tak na proměnné, které bychom mohli nazvat „diskurzivní“. V případě postojů k různým variantám či varietám se ukazuje, že tyto postoje nejsou obecně dané, ale liší se z hlediska řady dalších proměnných. Například Cargileův výzkum (1997) zkoumal čínský přízvuk v angličtině v kontextu pracovního pohovoru a výuky na škole a zjistil, že je hodnocen významně hůře, pokud je použit ve výukovém kontextu. Podobně Drkošová (2013) pomocí techniky spojených masek zkoumala rozdíly v hodnocení obecné češtiny a ostravské mluvy mezi ostravskými a pražskými středoškoly. V jedné skupině byl mluvčí představen jako uchazeč o místo učitele, podruhé jako uchazeč o místo úředníka. Obecná čeština byla hodnocena hůře jak ostravskými, tak pražskými mluvčími, avšak ostravská mluva byla v Praze hodnocena negativněji v kontextu pohovoru pro místo učitele, než v kontextu pohovoru pro místo úředníka.

Diskurzivními proměnnými máme na mysli proměnné, které se projevují v kontextu komunikace jako takové a mohou být reprezentovány různými komunikačními prostředky. Takovou proměnnou může být například lexikální rozrůzněnost – v některých výzkumech se ukázalo, že pokud je projev lexikálně chudý (omezený výběr slov, často se opakující slova, minimální využívání synonym),

projeví se to významně v hodnocení tohoto mluvčího (např. Bradac – Mullac – House, 1988). Jinou proměnnou tohoto typu může být jazyková vyostřenost projevu (míra toho, nakolik je lexikálně zesilován obsah – například „extrémně užitečný“ vs. „docela užitečný“ vs. „užitečný“ apod.) – zjistilo se například, že vyostřenější projev snižuje persvazivní účinek projevu u žen, ale nikoliv u mužů (Burgoon – Birk – Hall, 1991). Mezi další proměnné patří například zdvořilost projevu (lze předpokládat, že zdvořilejší projev bude hodnocen pozitivněji, ale pouze do určité míry – přehnaně zdvořilý projev může naopak hodnocení zhoršovat), genderová (ne)korektnost, politická (ne)korektnost apod.

Velmi zajímavé poznatky obvykle poskytuje srovnání postojů mluvčích k jazyku a jejich reálného užívání jazyka. Zdokumentována je řada případů, kdy mají mluvčí negativní postoj vůči svému vlastnímu jazykovému chování, přičemž svůj jazyk (v rámci bilingvní jazykové situace) či svou varietu považují za méně prestižní a obecně jí přikládají spíše negativní charakteristiky. Erbovním příkladem je Lambertův výzkum situace v kanadském Québecu (Lambert, 1967), v němž se ukázalo, že primárně francouzsky mluvící lidé ve shodě s těmi mluvčími primárně anglicky hodnotí francouzštinu negativněji a angličtinu pozitivněji. Z této nikoliv výjimečné situace pak lze vyvozovat řadu hypotéz o fungování celé jazykové situace a například o etnolingvistické vitalitě (srov. např. Giles – Johnson, 1987) daného společenství. Další specifickou situací, která je rovněž zdokumentována v řadě prací, je to, že mluvčí hodnotí negativně prostředky, které spojují s odlišnými sociálními skupinami, ale které sami – neuvědomovaně – běžně používají (např. Labov, 1996). Na tuto paradoxní, avšak vcelku běžnou situaci poukazuje i Bayerová-Nerlichová (2004) na případu českých mluvčích.

Na hranici mezi percepčně a produkčně orientovanými přístupy stojí *t e o r i e k o m u n i k a č n í a k o m o d a c e* (Giles et al., 1992; Shepard et al., 2001; Gallois et al., 2006; Chromý, 2012). Badatelé zabývající se touto problematikou se v principu zajímají o týž problém jako variační sociolingvisté, tedy že existují různé varianty pro označení téhož a že tyto varianty různí mluvčí používají odlišným způsobem. Na rozdíl od variačních sociolingvistů si však všímají toho, že se mluva jedinců, kteří spolu komunikují, často v průběhu komunikace proměňuje, že se k sobě mluvčí v kódech, které užívají, mohou přibližovat, nebo se od sebe naopak oddalují. Jde tedy o to, že za hlavní faktor proměnlivosti užívaného kódu je považován komunikační partner. Akomodační teorie se snaží zachytit, jak tyto posuny vypadají, a snaží se vysvětlit, čím jsou způsobovány.

Posledním přístupem, který zde představíme, je *p e r c e p č n í d i a l e k t o l o g i e* (Preston, 1999; Long – Preston, 2002). Tato disciplína se zabývá tím, jak si běžní mluvčí představují, že vypadá jazyk užívaný v různých oblastech určitého širšího území. Jedná se tak o doplněk běžného výzkumu postojů k jazyku. Percepční dialektologie předpokládá, že existuje zásadní rozdíl mezi tím,

kudy vedou objektivní jazykové hranice, a tím, jak si konstruují jazykový prostor samotní mluvčí, kteří se v něm pohybují. Tyto hranice byly v percepční dialektologii obvykle chápány diatopicky, tedy jako hranice mezi regionálními oblastmi. Nověji se pak začíná z percepčního hlediska přemýšlet i o hranicích, které jsou utvářeny rozdíly v situačním užívání jazyka (diafázické hranice) a také rozdíly mezi mluvčími z různých sociálních skupin (diastatické hranice). Iannàccarová a Dell'Aquila (2001, s. 267) v tomto smyslu tvrdí, že „abychom byli v rámci určité jazykové interakce komunikačně úspěšní, musíme být schopni vidět rozdíly (často velmi jemné) mezi různými styly jazyka či nářečí, které je možné během dané komunikace užívat. Z toho důvodu musíme rozlišovat existenci řady různých hranic, které se v různých jazykových situacích protínají.“

Jak píše Preston (1999, s. xxv), základní otázky percepční dialektologie jsou: Jaké mají neodborní mluvčí představy o variaci? Jak ji vysvětlují? Kam ji lokalizují? Jakou má podle nich variace funkci? Když badatelé získají odpovědi na uvedené otázky, mohou je srovnávat s daty získanými sledováním reálného užívání jazyka a mohou zjišťovat, nakolik jsou tato data v souladu, nebo nesouladu. Zvláště nápadný nesoulad je přitom teoreticky velice zajímavý a vyžaduje explanační. Přitom tento nesoulad není něčím ojedinělým, je to naopak věc běžná. V percepční dialektologii se projevuje mimo jiné i v případech, kdy mají mluvčí zvažít, kde mluví stejně jako oni a kde naopak odlišně (a případně nakolik). Představy o jazykové rozdílnosti často korelují s představami o rozdílnosti sociokulturní a poukazují tak na hlubší vztahy mezi různými společnostmi. Ve svém teoreticky velmi zajímavém textu poukazují Iannàccarová a Dell'Aquila (2001, s. 276) na to, že „jazykové chování se neřídí žádným pravidlem, které lze odvodit z objektivní diferenciací jazyka, nýbrž je uzpůsobováno naší reprezentaci jazykového prostoru, jež je utvářena percepčně“. Jinými slovy, to, jak mluvíme, je udáváno tím, jak vnímáme jazykové hranice v jazykovém prostoru, v němž se nacházíme: „Právě taková mentální mapa nám dává pravidla pro výběr sociálně přiměřeného jazykového kódu.“ (Iannàccaro – Dell'Aquila, 2001, s. 276)

Z á v ě r

V tomto textu jsme se věnovali možnostem analýzy jazykové variace v češtině. Zatímco tradiční dialektologie a variační sociolingvistika přistupují k tomuto fenoménu z produkčního hlediska, orientují se na to, jak jedinci mluví, v percepční dialektologii a ve výzkumu postojů k jazyku jde především o stránku percepční, tedy o to, jakým způsobem mluvčí vnímají a hodnotí užívání různých variant v různých kontextech (respektive širších souborů variant, tedy variet).

Metodologie tradiční dialektologie je zaměřena na popis jazykové variace „do šířky“, je vhodná pro zachycování diferenčních jevů (z nichž navíc určitá část představuje jevy mizející), a to zejména lexikálních, které obvykle nejsou

předmětem variační sociolingvistiky. Variační sociolingvistika se naopak snaží popisovat jazykovou variaci „do hloubky“, zaměřuje se primárně na fonologickou a gramatickou variaci a tuto variaci se snaží vysvětlovat na základě vztahu k sociálnímu rozvrstvení daného společenství. Přesvědčivě přitom ukazuje, že právě sociální stratifikace (v nejširším smyslu) stojí v podkladu stratifikace jazykové.

Percepční dialektologie a výzkum postojů k jazyku poukazují na to, že jazykové chování je spoluurčováno naším subjektivním nazíráním toho, jak je jazyk užíván. Postoje k jazyku a percepce jazykové variace jsou hybnými faktory samotného užívání jazyka.

Chceme-li popsat českou jazykovou situaci a zároveň porozumět tomu, jak a proč se jazyk na našem území užívá tak, jak se užívá, je ideální využívat důsledně poznatků všech těchto disciplín.

LITERATURA

- ALBARRACÍN, D. – JOHNSON, B. – ZANNA, M. (eds.) (2005): *The Handbook of Attitudes*. Mahwah – London: Lawrence Erlbaum.
- BACHMANNOVÁ, J. (1998): *Podkrkonošský slovník*. Praha: Academia.
- BACHMANNOVÁ, J. (2013): Jak napsat nářeční slovník: Několik poznámek k metodě diferenčního pojetí. *Naše řeč*, 96, s. 173–180.
- BALHAR, Jan et al. (1992): *Český jazykový atlas 1*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan et al. (1997): *Český jazykový atlas 2*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan et al. (1999): *Český jazykový atlas 3*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan et al. (2002): *Český jazykový atlas 4*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan et al. (2005): *Český jazykový atlas 5*. Praha: Academia.
- BALHAR, Jan et al. (2011): *Český jazykový atlas – dodatky*. Praha: Academia.
- BAYEROVÁ-NERLICOVÁ, L. (2004): Jazykový úzus vs. postoj k jazyku v Čechách: výsledek empirického a sociolingvistického výzkumu v západních Čechách a v Praze. *Slovo a slovesnost*, 65, s. 174–193.
- BRADAC, J. – CARGILE, A. C. – HALLETT, J. S. (2001): Language Attitudes: Retrospect, Conspect, and Prospect. In: W. P. Robinson – H. Giles (eds.), *The New Handbook of Language and Social Psychology*. Chichester: Wiley, s. 137–155.
- BRADAC, J. – MULAC, A. – HOUSE, A. (1988): Lexical diversity and magnitude of convergent versus divergent style shifting: Perceptual and evaluative consequences. *Language & Communication*, 8, s. 213–228.
- BURGOON, M. – BIRK, T. S. – HALL, J. R. (1991): Compliance and satisfaction with physician-patient communication: An expectancy interpretation of gender differences. *Human Communication Research*, 18, s. 177–208.
- CARGILE, A. C. (1997): Attitudes toward Chinese-accented speech: An investigation in two contexts. *Journal of Language and Social Psychology*, 16, s. 434–443.
- DANEŠ, F. (1979): Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In: J. Kuchař (ed.), *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Praha: Academia, s. 79–91.

- DEJMEK, B. (1981): *Mluva nejstarší generace Hradce Králové*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta.
- DEJMEK, B. (1987): *Běžně mluvený jazyk nejmladší generace Hradce Králové*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta.
- DRKOŠOVÁ, S. (2013): *Jazyková nerovnost a jazyková diskriminace v české společnosti: Ostrava vs. Praha*. Nепublikovaná bakalářská práce.
- ECKERT, P. (2000): *Linguistic Variation as Social Practice*. Oxford: Blackwell.
- GARRETT, P. (2010): *Attitudes to Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GILES, H. – JOHNSON, P. (1987): Ethnolinguistic identity theory: a social psychological approach to language maintenance. *International Journal of the Sociology of Language*, 68, s. 69–99.
- GILES, H. – COUPLAND, J. – COUPLAND, N. (eds.) (1992): *Contexts of Accommodation: Developments in Applied Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GALLOIS, C. – OGAY, T. – GILES, H. (2005): Communication accommodation theory. A look back and ahead. In: W. Gudykunst (ed.), *Theorizing about Intercultural Communication*. Thousand Oaks, CA: Sage, s. 121–148.
- CHAMBERS, J. K. – TRUDGILL, P. (2004): *Dialectology*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHROMÝ, J. (2009): Postoje k jazyku, technika spojitých masek a čeština. *Naše řeč*, 92, s. 252–262.
- CHROMÝ, J. (2011): Speech accommodation by Moravians in Prague. *Studie z aplikované lingvistiky*, 2(2), 2011, s. 89–93.
- CHROMÝ, J. (2012): Howard Giles a teorie komunikační akomodace. *Studie z aplikované lingvistiky*, 3(1–2), s. 111–120.
- IANNACCARO, G. – DELL'AQUILA, V. (2001): Mapping languages from inside: notes on perceptual dialectology. *Social & Cultural Geography*, 2, s. 265–280.
- JANČÁK, P. (1964): Počátky výzkumu městské mluvy. *Naše řeč*, 47, s. 171–174.
- JANČÁK, P. (1974): Frekvence hlavních hláskoslovných znaků v mluvě pražské mládeže. *Naše řeč*, 57, s. 191–200.
- JANČÁK, P. (1982): K monografickému výzkumu východočeské městské mluvy. *Naše řeč*, 65, s. 215–223.
- JANČÁKOVÁ, J. (1974): Frekvence základních obecně českých hláskoslovných jevů v nářečních projevech. *Naše řeč*, 57, s. 183–191.
- KRČMOVÁ, M. (1974): Protetické v v brněnské městské mluvě. *Naše řeč*, 57, s. 243–248.
- KŘÍŽ, A. (2013): Jak mluví Moravané v Praze? *Naše řeč*, 96, s. 160–167.
- LABOV, W. (1972): *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- LABOV, W. (1996): When intuitions fail. In: L. McNair, K. Singer, L. Dolbrin, M. Aucon (eds.), *Papers from the Parasession on Theory and Data in Linguistics*, 32, s. 77–106.
- LABOV, W. (2001): *Principles of Linguistic Change. Volume II: Social Factors*. Oxford: Wiley.
- LAMBERT, W. (1967): A social psychology of bilingualism. *Journal of Social Issues*, 23, s. 91–109.
- LONG, D. – PRESTON, D. R. (2002): *Handbook of Perceptual Dialectology. Volume 2*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- MILROY, L. (1987): *Language and Social Networks*. Oxford: Blackwell.

- MILROYOVÁ, L. – GORDON, M. (2012): *Sociolingvistika: Metody a interpretace*. Praha: Karolinum.
- PRESTON, D. R. (ed.) (1999): *Handbook of Perceptual Dialectology. Volume 1*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- ROMAINE, S. (1984): On the problem of syntactic variation and pragmatic meaning in sociolinguistic theory. *Folia Linguistica*, 18, s. 409–439.
- SHEPARD, C. A. – GILES, H. – LE POIRE, B. A. (2001): Communication accommodation theory. In: W. P. Robinson – H. Giles (eds.), *The New Handbook of Language and Social Psychology*. Chichester: Wiley, s. 33–56.
- SOCHOVÁ, Z. (2001): *Lašská slovní zásoba*. Praha: Academia.
- ULIČNÝ, O. (1995): Spisovná čeština a hodnotová orientace. In: J. Jančáková – M. Komárek – O. Uličný (eds.), *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Praha: FF UK, s. 65–71.
- UTĚŠENÝ, S. (1967): K metodice studia sociální stratifikace jazyka. *Slovo a slovesnost*, 28, s. 434–439.
- VÁŽNÝ, V. (1955): K otázce jazykového atlasu zemí českých. *Slovo a slovesnost*, 16, s. 159–173.
- WILSON, J. (2010): *Moravians in Prague. A Sociolinguistic Study of Dialect Contact in the Czech Republic*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
jan.chromy@ff.cuni.cz